

DOI: 10.31376/2411-5177-2019-7-158-179

УДК 94(477.65) «1874/1917»:070

Крижанівський В. М.

**РОЗВИТОК ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ
(ЧЕРВЕНЬ 1874 – ЛЮТИЙ 1917 Р.)**

У статті проаналізовано становлення газетної періодики в Єлисаветграді в 1874 – 1917 рр. Поява міської преси була ознакою комплексної модернізації, що охопила економічну, соціальну, культурну сфери краю. Упродовж 1874–1905 рр. в повітовому центрі виходило три газети та один спеціалізований журнал. Журналісти в своїх замітках мали відображати проблеми розвитку органів міського самоврядування, культури й економіки. Проте на зламі 1880–1890-х рр. посилюлася тенденція до перетворення місцевої газети з інформаційного джерела на засіб відображення суспільної, громадської дискусії з питань розвитку міста, держави, суспільства. На фоні революційних подій 1905 – 1907 рр. ця тенденція посилювалася й в Єлисаветграді масово виникають ідеологічні газетні видання, які з точки зору прихильності до ліберальних, монархічних, лівих ідей висвітлювали актуальні проблеми міста, регіону або країни загалом.

Ключові слова: газета, журнал, журналіст, редактор, видавець, модернізація, ідеологія, українофільство, лібералізм, революція, імперія, робітники.

На жаль, преса Єлисаветграду долюдневої доби на початок 2000-х рр. не виокремилася в окремий предмет наукового дослідження. За радянської доби та епохи Незалежності місцева періодика була віддана на відкуп бібліографам, а поодинокі розвідки краєзнавців, столичних науковців, що виходили зазвичай сконцентровані на питанні співпраці, опублікування матеріалів відомих громадських, наукових діячів в місцевих газетах [108; 128 – 130; 133; 137; 153; 157]. Істотні зрушення викристалізувалися лише в останні роки [122 – 127; 142 – 145]. Серед новітніх напрацювань варто зазначити дослідження Р. Базаки «Преса Кіровоградщини (1874 – 1921)» (2018) [122 – 126]. Проте розділ монографії, що присвячений елисаветградській газетній періодиці доби царату, ґрунтується на невеликій джерельній базі, що не дозволила науковцю вийти за межі проблематики та реконструкцій, запропонованих в нашій статті. Також на увагу заслуговує біографічний словник В. Боська та В. Поліщука «Журналістика Степового краю 1874 – 1939» (2019) [127], який подає змістовні відомості про життєвий та творчий шлях елисаветградських журналістів.

Запропонована стаття є однією з перших спроб створення системного погляду на становлення та розвиток міської газетної періодики, формування журналістської корпорації та традиції в Єлисаветграді за 1874 – 1917 рр. При реконструкції проблеми використано такі групи джерел. По-перше, діловодні матеріали Єлисаветградської міської думи та управи за 1870-1890-ті рр., що висвітлюють проблеми функціонування муніципальної періодики. Не менш важливі звіти громадської бібліотеки за 1904, 1908, 1913 рр., що опосередковано відображають процес утвердження окремої журналістської корпорації. По-друге, джерела особового походження (листування, щоденники), що окреслити питання відносин редакторів з місцевою інтелігенцією. По-третє, матеріали періодичної преси, що дозволять дослідити ідеологічне спрямування, проблематику видань, окреслити коло активних дописувачів та редакторів, видавців [1 – 119].

У процесі розбудови періодичного друку в Єлисаветграді можна виділити два періоди: перший – з 1874 по 1904 р., другий – з 1905 по лютий 1917 р. Кожен із них був своєрідною віхою становлення журналістської діяльності в повітовому місті.

Упродовж перших тридцяти років формування журналістської культури в Єлисаветграді виходило 4 періодичних видання: газети «Єлисаветградский городской листок» (1874–1876 рр.), «Єлисаветградские ведомости» (1876–1894 рр.), «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» (1892–1905 рр.) та спеціалізований «тонкий» журнал «Педагогический вестник» (1880–1883 рр.) [118, с. 116–118; 121, с. 12–15; 154, с. 136–137].

Сьогоднішній Кіровоград був першим повітовим містом Російської імперії, в якому в 1874 р. почала виходити газета. Цей факт опосередковано засвідчує розвиненість населеного пункту, оскільки головною передумовою багаторічного виходу періодичних видань є наявність численної читаючої міської публіки. Протягом останньої третини XIX століття населення міста зростає майже вдвічі – з 32 до 62 тисяч осіб, а напередодні Першої світової війни вже сягає 76 тисяч [141, с. 90–91].

За даними загальноімперського перепису 1897 р., Єлисаветград було віднесено до другої категорії населених пунктів, у яких постійно проживало від 50 до 100 тисяч осіб. У межах сучасної України тільки Бердичів і Кременчук, як адміністративно тотожні міста, входили до цієї категорії. Серед губернських міст чотири (Одеса, Харків, Київ, Катеринослав) мали населення більше 100 тисяч, три центри (Житомир, Херсон, Полтава) – від 50 до 70 тисяч, а Чернігів відносився до урбаністичних центрів тільки третьої категорії (населення від 25 до 50 тисяч) [150, с. 11].

Появі місцевої преси в 1870–1890-х роках сприяли такі чинники:

1) Інтенсивний економічний розвиток, який став запорукою формування економічної еліти міста. У 1920 р. український вчений І.К. Вологодцев, вивчаючи перепис 1897 р., відніс місто Єлисаветград до 1-ї економічної групи – *фабрично-заводської* [150, с. 11]. У цей період інтенсивно розвивається борошномельна галузь (на 1917 р. у цій сфері працювало 14 підприємств), механічні, чавуноливарні підприємства п. Бурхардта, п. Краузе, п. Гальча, п. Яскульського (наприкінці XIX ст. тут працювало до 600 робітників), машинобудівний завод братів Т. та Р. Ельворті (на 1887 р. на ньому працювало 400 робітників), пивоварні заводи п. Ласера та п. Штейна, спиртовий завод Л. Долинського, ректифікаційний завод І. І. Макеєва [141, с. 86, 90–91].

Разом з економічним сектором формується фінансовий: 1865 р. відкривається міський громадський банк; Єлисаветградське відділення Державного банку, повітова канцелярія Одеського відділення Державного земельного банку [136, с. 42, 105]. Замість місцевих чотирьох ярмарків, які втрачають свою роль, відкриваються інші модерні центри оптової торгівлі, наприклад, міська хлібна біржа.

Вірогідно, саме за сприяння торгівельно-промислових кіл міста 1887 р. уперше у повітовому місті України підготовлено Адрес-календар, який містив інформацію й економічного характеру. Крім того, редактор «Єлисаветградського вестника», орієнтуючись саме на цю категорію населення, розміщав відомості про діяльність Санкт-Петербурзької біржі, матеріали про хлібні домовленості в Одесі; рейси пароплавів та поїздів [85, с. 4; 86, с. 4; 95, с. 4; 121].

2) До 1864 р. запорукою концентрації інтелектуальних сил у місті було підпорядкування військовому відомству, а після – повернення статусу повітового центру. Наприклад, саме через повітовий статус у Єлисаветград переїхав з Бобринця в майбутньому відомий драматург Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) та ін. [117, с. 25–28].

3) Формування мережі початкової (на 1897 р. було 6 міських народних шкіл) та середньої (чоловіча та жіночі гімназії, реальне земське училище, жіноче семикласне училище, кавалерійське училище) освіти, яка стала місцем гуртування міської еліти та джерелом її генерації. Наприклад, першим редактором і видавцем місцевого спеціалізованого журналу «Педагогический вестник» був директор Єлисаветградського земського реального училища М. Р. Завадський, а одними із найбільш активних його дописувачів – викладачі цього навчального закладу М. Ф. Марков та В. М. Ястребов [156, с. 29–36; 157, с. 5–24].

З чотирьох видань два – «Єлисаветградский городской листок» (1874–1876) та «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» (1892–1905) – були відомчими і створювалися як інформаційний орган Єлисаветградського міського управління. Тому у «Ведомостях Єлисаветградского городского общественного управления» редактором був очільник міста О.М. Пашутін, у деяких випадках – його заступник С. С. Рутковський [128, с. 144; 153, с. 559].

Міська дума ще з 1871 р. планувала видавати власний друкований орган, проте тільки наприкінці 1873 р. з Міністерством внутрішніх справ була погоджена програма газети. Відповідно до цієї програми у виданні повинні були друкуватися відомості про розвиток міського самоврядування та реклама торгівельних і промислових підприємств. З червня 1874 по 31 грудня 1876 р. з періодичністю двічі на тиждень вийшло 160 випусків. Цей періодичний «листок» можна віднести до «низької журналістики», оскільки він був швидше інформаційним, аніж аналітично-агітаційним друкованим органом. У зв'язку з цим після півторарічного виходу «Елісаветградського листка» було зліквідовано посаду редактора (ним був у 1874–1875 рр. В. Протопопов), і введено посаду коректора. Бюджетна комісія восени 1876 р. вирішила не витратити великі кошти (3 тис. руб.) на свій листок, а платити 400–600 руб. новоствореній газеті «Елісаветградський вестник» за друк своїх матеріалів [118, с. 116–118].

«Елісаветградський вестник» видавався з невеликою перервою 18 років, і його можна вважати справжньою «кузнею» місцевих журналістських кадрів. Газета спочатку виходила три рази на тиждень (неділя, середа, п'ятниця), а з кінця 1880-х рр. – щодня, у 1893 р. – 6 разів на тиждень; з 11 травня 1894 р. – щодня, окрім післясвяткових днів [69, с. 1; 76, с. 1; 77, арк. 6–6 зв.; 97, арк. 7–7 зв.]. У назві газети редакцією вказувалися її тематика – «Газета політична, літературна та громадська», з кінця 1880-х рр. цей напис зникає [76–77]. З 1876 до лютого 1890 р. відомості видавалися у друкарні «Елісаветградського вестника», з лютого 1890 р. – у типографії М. А. Гольденберга, з квітня 1891 р. – у друкарні П. О. Зеленого, через два роки – знову в М. А. Гольденберга і за останній рік (1894) – повторно П. О. Зеленим [70, с. 1; 76, с. 4; 79, с. 1; 81, с. 1; 96, с. 6–6 зв.; 97, арк. 7–7 зв.]. Газета мала постійний об'єм в чотири сторінки, поодинокі номери за 1893, 1894 рр. – тільки дві. Упродовж 1876–1894 рр. редактором-видавцем був М. К. Хороманський [121, с. 15; 154, с. 136–137; 96–97].

Якщо спочатку «Елісаветградський вестник» були міським інформаційним органом, то наприкінці 1880-х рр. вони вже претендують на регіональний статус і подають матеріали про Ольгополь, Возсіятське, Олександрію, Бобринець, Новомиргород, Кременчук, Глодоси, Лубни (у 1890 р. в Кременчуці навіть відкрито відділення редакції при книжковому магазині пана Садда) [83, с. 1].

На межі 1880–1890-х рр. редакція газети схиляється до ліберальної ідеології, про що опосередковано засвідчує її програма («особлива увага газети буде приділена питанням земства, суспільного самоврядування Єлісаветграда, навколишніх міст та сільських общин...») [87, с. 1].

Вивчення газетних рубрик дозволяє з'ясувати процес становлення журналістської культури в місті. За 18-річний період функціонування періодичного органу його рубрикація значно розширилася. За перше десятиліття (1876–1885) редакція вела рубрики: *передова стаття* (у ній ґрунтовно аналізувалися важливі для міського населення питання: будівництво водогону, ефективність роботи органів міського самоврядування, збереження казенного саду тощо [68, арк. 17; 74, арк. 9; 75, арк. 29]); *хроніка* (події в місті та в Єлісаветградському повіті); *телеграми* (1872 р. у Російській імперії відкриваються телеграфні агентства) – стосовно політичного життя Російської імперії та зарубіжних країн; питання культури й науки висвітлювалися в рубриках *театр*, *театральні замітки* (аналіз виступу місцевих і гастрольних мистецьких груп) та в *окремих повідомленнях*, присвячених відомим особам (наприклад, І. С. Тургенєву, В. Б. Антоновичу) [70, с. 2; 71, арк. 1; 72, арк. 2–2 зв.]. Для повідомлень про судові процеси було започатковано рубрику *судова хроніка* або *судовий відділ*; для обміну інформацією між громадянами та редакцією – *лист в редакцію* (найчастіше йшлося про санітарний стан міста, про криміногенну ситуацію тощо). Напрямки діяльності міської думи відображала рубрика «Засідання Єлісаветградської міської думи». Для бізнесових кіл і для самозайнятих осіб вміщувалася *реклама, оголошення, біржова телеграма*. Такі газетні підрозділи загалом носили відтінок переказово-інформаційний, у них концентрувалася увага виключно на питаннях управління та рекламі торгівлі, промисловості.

Це влаштовувало далеко не всіх, про що свідчить поява місцевих саркастичних віршів, у яких висміювалася тематична обмеженість газети:

*«Литературы в ней уж мы
Искать, конечно, не беремся—
Литературной стороны
В газете этой не ведется»,
передрукування застарілої інформації з інших періодичних видань:
«Всегда вырезать с газет
Уже забытые заметки,
Печатать и дурачить свет—
По истине, таланты редки»* [111, с. 14–15].

За останні вісім років свого існування газета якісно оновилася. Окрім старих рубрикацій, виникли нові: літературні – *маленький фейлетон*, – де публікувалися спогади («Дещо про Сибір» [84, с. 3]), перекладні художні твори (наприклад, Августина Верещинської (псевдонім «Марія Максименко») «Галя» («з малоросійської» (української), «Сон дитячих казок» Ч. Діккенса (з англійської) [82, с. 1–3; 83, с. 2–3; 90, с. 3]).

З'являються статті полемічного характеру щодо діяльності вчених, культурних діячів: Т. Г. Шевченка, В. Б. Антоновича, І. Г. Наумовича [78, арк. 1–2; 88, с. 1–2], біографії митців (М. Кропивницького [112, с. 384]), рецензуються українські художні твори (І. Карпенка-Карого [110, с. 221]), висвітлюються деякі дискусійні питання науки («Дещо про порівняльну типологію слов'ян» [77, арк. 1]). Поряд з цим оформлюються інші аналітичні газетні підрозділи: *бібліографія, періодичний друк* – огляд преси; розширюється «стара» рубрика *театр*, і тепер її представляють рубрикації *наука, література та мистецтво* й *театральні замітки*.

Окрім цього, у другій половині 1880–х рр. формується мережа газетних кореспондентів, що дозволяє висвітлювати життя інших міст Херсонської і навіть Київської, Полтавської губерній (Бобринець, Кременчук, Новоархангельськ, Голта, Ольгополь, Возсіятське, Олександрія). Охочі познайомитися з погодою в місті за попередні дні читали видрукований *метеорологічний листок*.

Наприкінці 1880-х рр. спостережено ідеологізацію газети, яка проявилася не тільки в прихильності до ліберальних ідей, але і до українофільських позицій. Публікуються статті активного учасника громадського руху С. Шелухіна «Що зробила малоросійська інтелігенція для свого народу в Австрії» [79, с. 2–3], «Щодо одної промови» (про діяльність українофілів у Галичині) [88, с. 2; 89, с. 1–2]; друкуються художні, аналітичні матеріали із західноукраїнських журналів (це, наприклад, твори українофілки польського походження Августина Верещинської (твори «Орися», «Галя» та ін.); рецензія Ізидора Шараневича (криптонім «И. Ш.») на твори М. Кропивницького).

У «Елисаветградском вестнике» з 1890 р. з'являються друком твори українською мовою Я. Жарка «Літня ніч» (псевдонім Я. Жарченко) та Б. Грінченка (псевдонім Василь Чайченко) «Пий кубок життя», С. Шелухіна «Весною вранці» [14, арк. 9; 91, с. 3; 135, с. 169, 247].

Я. Жарко народився у 1861 р. в Полтаві в сім'ї урядовця. Навчався в гімназії, яку закінчити не зміг, тому пізніше здобував освіту в Полтавській земській фельдшерській школі. З 1884 р. працював актором у трупі М. Кропивницького. Друкувався у західноукраїнській «Зорі» (1891 р.) й видавав збірки байок, оповідань. Вірш «Літня ніч», вірогідно, за поданням самого автора друкувався в газеті. Інша ситуація з твором Б. Грінченка – відомого українського філолога, етнографа, бібліографа, письменника. Редакція газети просто передрукувала його вірш «Пий кубок життя» з № 8 журналу «Зоря» за 1888 р. [155, с. 244, 334]

Окрім цього, ймовірно, через С. Шелухіна підтримувався зв'язок з діячами полтавського земства, і в одному із номерів «Елисаветградского вестника» публікується стаття полтавського земського статиста, економіста, етнографа В. Василенка «Листи про полтавське село» [93, с. 2–3; 139, с. 212].

Потрібно відзначити, що й західноукраїнська періодика набула широкого розповсюдження в підросійських містах України. Про це свідчать дані передплати: у 1884 р. журнал «Зоря» виписували 4 передплатники (можливо, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий,

О. Михалевич і хтось четвертий) з Єлисаветграда, по 6 – з Умані, Катеринослава, 15 – з Чернігова, 10 – з Полтави, по 4 – з Лубен та Прилук, 20 – у Києві [133, с. 554]. Зберігся лист М. Кропивницького до М. Карпова від 29 квітня 1882 р., в якому він просить передплатити західноукраїнський журнал «Зоря» та наддніпрянський «Киевская старина» за адресою – місто Бобринець Херсонської губернії [112, с. 331].

Ще більше посилювали зв'язки журналу «Зоря» із наддніпрянською періодикою з 1890 р. Заслуга в цьому беззастережно належить редакторові журналу «Зоря» у 1890–1896 рр. Василеві Лукичу (псевдонім Володимира Левицького). Про це писав І. Франко: «Володимир Левицький зумів притягти до «Зорі» майже всі літературні сили України й Галичини...» [134, с. 115]. На підтвердження цього у фонді С. Шелухіна в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) є лист Василя Лукича до редакції газети «Єлисаветградский вестник» від 21 квітня 1891 р. про обмін часописами [15, арк. 105].

Інтелектуальний образ газети у 1880–х рр. визначали редактор М. К. Хороманський, викладачі Єлисаветградського реального училища М. Ф. Марков і В. М. Ястребов; працівник міського суду С. Шелухін; секретар Єлисаветградського поліцейського управління І. Карпенко-Карий, присяжний повірений М. В. Левитський, єврейський громадський діяч Я. Гордін (псевдонім І. Колючий) та деякі ін.

Протягом 1876–1894 рр. редактором видання був лише Михайло Каєтанович Хороманський. Деякі кіровоградські краснавиці у своїх роботах зазначали, що у 1891 р. С. Шелухін заледве не виконував обов'язки редактора. Останнє твердження є достатньо дискусійним і ґрунтується на маловивченості як власне особи М. К. Хороманського, так і принципів функціонування редакції вісника [131, с. 153].

Відомості про цього редактора побіжні, проте дозволяють змоделювати його як особистість. За станом належності – дворянин, мав військове звання поручика. Ймовірно, здобув середню військову освіту, яка дозволила працювати бухгалтером Єлисаветградської повітової земської управи [121, с. 32]. Можна припустити, що Хороманські переїхали в Єлисаветград з Херсона наприкінці 1860-х рр. Про це опосередковано засвідчують принаймні два факти. По-перше, серед учнів Єлисаветградського реального училища за 1872–1873 рр. зазначено, що Хороманський, хлопець 12 років, син поручика, навчається в третьому класі. Можливо, навчався в училищі від 1870 р. [9, арк. 15–16; 10, арк. 18–19, 35–36] По-друге, постановою земського зібрання від 17 травня 1891 р. М. К. Хороманському було надано право одержувати пенсію у розмірі 600 руб. [119, с. 79]. У ті часи пенсія могла призначатися, якщо особа прослужила мінімум 20–25 років.

У 1897 р. у Санкт-Петербурзі вийшла книга «За много лет. Воспоминания неизвестного 1844–1874», у якій містилася розвідка М. К. Хороманського про впровадження земської реформи у Єлисаветградському повіті та про П. О. Зеленого [138, с. 100] (відомого українофільського громадського діяча).

М. К. Хороманський був поважаною особою в місті, про це свідчить той факт, що всі четверо його синів (Костянтин, Василь, Венедикт, Євген) навчалися в реальному училищі безкоштовно. Сім'я Хороманських була інтелігентною, про що згадує, наприклад, народоволець Арсеній Тарновський [120, с. 2]. Важче виявити ідейні погляди М. К. Хороманського. Проте як мінімум два факти опосередковано засвідчують його прихильність до ліберальних ідей.

По-перше, його син Євген у 1887 р. за участь у радикальному народницькому русі був засланий до Сибіру. Важко сказати, чи поділяв Михайло Каєтанович його погляди, проте виявлено цікавий факт. Є. Г. Дяченко, В. Верніковський та Є. М. Хороманський були заслані на 3 роки в Єнісейську губернію, усі інші народники – в Іркутську, Якутську губернії та Забайкальський край. Так-от, серед матеріалів «Єлисаветградского вестника» за липень 1890 р. знаходимо фейлетон під назвою «Децо про Сибір. Єнісейська губернія» [84, с. 3]. Можливо, М. К. Хороманський не був прихильником ідеології революційних народників, проте їхня діяльність, окремі погляди не були йому байдужими.

По-друге, у програмі газети на межі 1880–1890-х рр. з'явився додаток: «особлива увага газети буде приділена питанням земства, суспільного самоврядування Єлисаветграда, навколишніх міст та сільських общин». Окрім цього, в ІР НБУВ у фонді С. Шелухіна збереглося три листи за 1891 р., відправником яких був М. К. Хороманський. Вони засвідчують дружні стосунки між цими двома непересічними особистостями [14, арк. 31 зв.; 16; 17].

Не менш цікавою людиною був Микола Федосійович Марков, який походив із сім'ї спадкових дворян. У 23 роки закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету зі ступенем магістра та золотою медаллю за твір. Наступні 25 років життя присвятив Єлисаветграду, де спочатку працював учителем російської мови й літератури, з 1883 до 1889 р. – бібліотекарем, а 1890 - 1903 рр. – інспектором реального земського училища. Інтенсивно друкувався в журналах «Детское чтение», «Гимназия», «Филологические записки», «Киевская старина», «Педагогический еженедельник». Плідно працював у місцевій журналістиці – у журналі «Педагогический вестник» [19, с. 50; 21, с. 162] та в газеті «Єлисаветградский вестник», у рубриці бібліографія; вміщував історичні розвідки в міському адрес-календарі за 1887 р. [121; 156].

Вагомий внесок у місцеве культурне життя зробив інший викладач реального училища – В. М. Ястребов. Він народився в Самарській губернії у родині священика. 1876 р. закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету і разом зі своїм учителем – відомим славістом В. І. Григоровичем – прибув у Єлисаветград. Нетривалий час працював у жіночих гімназіях, після чого, аж до своєї смерті 1898 р., – в реальному училищі. За його ініціативи при цьому навчальному закладі відкривається музей.

В. М. Ястребов вивчав місцеві відомчі архіви, здійснював археологічні розкопки, збирав етнографічний матеріал у Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Матеріали своїх розвідок публікував в журналах «Киевская старина», «Русская старина», «Древности Московского Археологического общества», «Записки Одесского общества истории и древностей». У «Єлисаветградском вестнике» є його матеріали про відомих осіб (наприклад, некролог на свого вчителя Ф. К. Бруна). У низці номерів цієї газети за 1889 р. (№ 38, 41, 42, 44, 49, 51, 53, 60, 64–65, 69) розмістив частину вперше в Україні перекладених з німецької на російську мову подорожніх записів академіка Гільденштедта, що стосувалися Єлисаветградського повіту [157, с. 29, 38, 44–45]. Окрім «Єлисаветградского вестника», його рецензії публікувалися у місцевому журналі «Педагогический вестник» [18, с. 38; 19, с. 49].

Іншою цікавою особою, яка публікувалася в «Єлисаветградском вестнике», був С. Шелухін. Протягом другої половини 1870–1880-х рр. Єлисаветград стає одним із центрів формування українофільських громад. Спочатку українофіли об'єдналися у товариство, до якого належали М. Ф. Федоровський, лікар О. І. Михалевич (учасник Київської громади), товариш прокурора Д. В. Маркович, секретар Єлисаветградського поліцейського управління І. К. Тобілевич, наглядач духовного училища М. О. Лашенко, інспектор цього ж училища К. Т. Стиранкевич, юнкер Й. В. Шевченко, студент І. Т. Стиранкевич та ін. Гурток займався культурницькою діяльністю, перекладом робіт іноземних учених, постановкою драматичних творів. Планували видати альманах перекладної літератури українською мовою, який вийшов у Херсоні 1886 р. під назвою «Степ» [146, с. 65–73]. На початку 1885 р. це ідейне об'єднання було розпорошене, і українофільський рух тимчасово пішов на спад.

Одним із активних учасників відновлення українофільського руху і був новопризначений працівник Єлисаветградського міського суду Сергій Шелухін, який у свої 25 років встиг повчитися на природничому та юридичному факультетах Київського університету, був активним членом київської Громади. Після закінчення вищого навчального закладу з 1889 р. працював у адміністративному центрі Єлисаветградського повіту. Пізніше був одним із очільників українського руху в Одесі (наприклад, 1905 р. очолював «Просвіту»). У 1917–1918 рр., як член УПС, брав участь у роботі Української Центральної Ради, працював генеральним суддею УКН, міністром судових справ в уряді В. Голубовича (лютий – квітень 1918 р.). За Гетьманату – член Державного Сенату і голова української делегації на мирних переговорах з РСФСР. За

Директорії – виконувач обов'язків міністра юстиції, член української делегації на мирних переговорах у Парижі (1919). Від 1921 р. проживав у Чехо-Словаччині. В еміграції займався науковою роботою з питань теорії держави та права [140, с. 3838].

За короткочасне перебування в Єлисаветграді (1889–1892) зумів виявити себе активним громадським діячем. Багато друкується під псевдонімом «С. Полтавець». У 1890 р., полемізуючи із західноукраїнським емігрантом-москвофілом І. Наумовичем, публікує дві статті «Щодо однієї промови» [88–89] та чотири статті, в яких аналізував діяльність українофілів в Австро-Угорщині [137].

Про вплив на тогочасне суспільство цих публікацій засвідчує творчість Павла Грабовського, який у засланні з вирізок «Єлисаветградського вестника», присланих товаришем, дізнався про західноукраїнське літературне життя і почав надсилати в галицьку «Зорю» свої вірші [137].

Цікава історія появи в 1890 р. в «Єлисаветградском вестнике» статті «Про три історичні типи». Ще студентом С. Шелухін був учасником-слухачем курсу антропології, і в 1887 р. з одностороннім, за погодженням з професором В. Б. Антоновичем, видрукував у галицькому журналі «Правда» статтю за підписом «Z». У ній подавався зміст лекції В. Б. Антоновича про неможливість федерації України з Росією. У 1890 р., доопрацювавши текст, з огляду на російську цензуру, Сергій Шелухін передрукував статтю в «Єлисаветградском вестнике» під криптонімом «Z» [108, с. 755].

Наступного 1891 р. публікує статтю, присвячену 30-літтю від дня смерті Т. Г. Шевченка, де відзначає останнього не тільки як українського поета, а і як творця світового масштабу («не тільки малоросійський поет, а його мають знати поляки, великороси...») [94, с. 1–2].

С. Шелухін підтримував дружні стосунки з редактором «Єлисаветградського вестника». Про це засвідчує пропозиція останнього, висловлена у листі від 13 грудня 1891 р. до С. Шелухіна з дружиною, купити своє видання. Причому до цього М. К. Хороманський відмовився продати газету М. М. Малаєву і надалі залишався її редактором-видавцем [17].

Відомий єлисаветградський митець І. Карпенко-Карий підтримував добрі стосунки з сім'єю Русових. Вірогідно, саме тому 1891 р. Софія Русова (під криптонімом «С. Р.») надсилає в редакцію «Єлисаветградського вестника» свої дві статті. У першій здійснюється порівняння творчості Т. Г. Шевченка та М. О. Некрасова, а у другій розглядається творчість Л. М. Толстого [94, с. 1-2; 92, с. 2].

Члени міської думи були незадоволені, як висвітлюється їхня діяльність в органах міського самоврядування на сторінках «Єлисаветградського вестника», тому вони прагнули започаткувати муніципальну газету. Інколи в заpalі депутати міської думи порівнювали вісник з «брудною лоханкою», «друкованою пліткою» [80, с. 2]. У лютому 1892 р. було отримано дозвіл від міністерства внутрішніх справ на видання власного друкованого органу. Через це редакція «Єлисаветградського вестника» втратила значну частину коштів, які отримувала з міського управління за видрук його матеріалів. Видання, і до того неприбуткове, стало ще більш збитковим. Тому виходило з перервами у 1892 і в 1893 рр. У травні 1894 р., за сприяння П. О. Зеленого, вийшли два останні номери вісника.

Упродовж наступних тринадцяти років у місті виходили тричі на тиждень (неділя, вівторок, четвер) «Ведомости Єлисаветградського городского управления». Підготовкою матеріалів до них займався працівник міської канцелярії, який, окрім завідування діловим відділенням, виконував й обов'язки журналіста (вів листування газетної редакції). «Канцелярськими» журналістами почергово були службовці О. Л. Камша (помічник бухгалтера, у період з травня 1892 – 1893 рр.) [1, арк. 91], Л. О. Прокопович (1893–1896), тимчасово І. І. Мельников (на 1900 р.) [3, арк. 45–46]; А. Б. Вишневський (очевидно, з 1896 до 1905 р.) [118, с. 78.]. Хоча у вимогових відомостях за 1900 р. І. І. Мельников значиться як журналіст, проте з матеріалів редакції газети «Ведомости Єлисаветградського городского общественного управления» за 1896 – 1905 рр. видно, що цими питаннями переважно займався А. Б. Вишневський [6, арк. 129].

Згідно із затвердженою у лютому 1892 р. Міністерством внутрішніх справ програмою, газета мала висвітлювати тільки питання, що стосувалися міського самоврядування Російської імперії в цілому та місцевого зокрема [118, с. 116–118]. Це періодичне видання, з точки зору складності журналістських матеріалів, значно поступалося «Елисаветградському вестнику», оскільки в ньому практично відсутні аналітичні статті, розвідки, бібліографія тощо.

На початок XX ст. такий інформаційно обмежений бюлетень утратив свою презентабельність. І після раптової смерті міського голови Олександра Пашутіна через відмову думи фінансувати видання – перестав виходити (останній номер датовано 31 грудня 1905 р.) [128, с. 144].

Можна стверджувати, що в 1905–1917 рр. розвиток преси значною мірою визначався появою численної читацької публіки та конкурентної ідеологічної періодики. Напередодні Першої світової війни населення міста досягає 76 тисяч. Його економічний, освітній, соціальний образ суттєво змінюється. 1892 р. з'являється міський телефонний зв'язок, наступного року – запущено міський водогін, 1897 р. – започатковано міське трамвайне сполучення, а 1912 р. – з'явилося електричне освітлення [138, с. 50; 152, с. 196].

Подальшого розгалуження набула мережа початкової освіти, яка на 1896 р. була представлена 6 народними школами, у яких навчалося 1200 дітей, а на 1913 р. – вже 10 закладами з 2001 учнем. Окрім цього, діяло 7 приходських шкіл, у яких навчалося 435 учнів, 7 приватних початкових шкіл з 1165 учнями. У цих навчальних закладах напередодні Першої світової війни працювало 88 учителів [147; 148].

Плідним джерелом формування міської еліти стали середні навчальні заклади. Ці освітні установи були репрезентовані трьома чоловічими гімназіями (громадська чоловіча гімназія, реальне училище та чоловіча гімназія М. К. Крижановського), трьома жіночими (громадська гімназія, гімназія пані Госслен, гімназія пані О. Н. Єфимовської) та двома змішаними навчальними закладами (комерційне училище, створене товариством поширення комерційних знань, 2-е комерційне училище, створене товариством викладачів), у яких працювало 214 учителів та навчалося 2875 учнів [147; 148].

Формування численної освіченої публіки зумовило появу спеціалізованих журналів, газет ідеологічного спрямування. Так, упродовж 1899–1914 рр. виникають спеціалізовані журнали з питань музики – «Бюлетень театра и музики» (1912) [128, с. 130] та його наступник «Музыкально-литературный вестник» (1913–1914) [129, с. 364]; з методики навчання – «Волшебный фонарь» (1899–1907) [128, с. 313]; з медицини – «Труды Елисаветградского отделения Русского общества охраны народного здоровья» (1897–1901) [130, с. 426], із питань сільського господарства (агрономії) – «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства» (1900–1914) [129, с. 24], про суспільне життя – «Неделя русского еврея» (1906), «Наша неделя» (1911) [129, с. 419, 434].

Для суспільно-політичного життя Російської імперії часів Першої загальноімперської революції та в постреволуційний період були притаманні риси тимчасової лібералізації, радикальної ідеологізації та вагомої демократизації, що обумовило зростання суспільної активності всіх прошарків населення. Протягом 1905–1917 рр. у місті виходило до 20 газет різного ідеологічного спрямування: праворадикальні (монархістські), праві, поміркованоліберальні (кадетські, октябристські) та ліворадикальні (більшовицькі) [128–130].

Політичні вподобання населення м. Єлисаветграда опосередковано віддзеркалюють результати виборів до Єлисаветградської Ради робітничих і селянських депутатів у жовтні 1917 р. У виборах узяли участь 20 тисяч цивільних осіб. 7289 (36% голосів) отримав Єврейський націоналістичний блок, 3719 (18%) – кадети; більшовики – 1740 (9%), Українські соціал-демократи – 3640 (18%), соціал-демократи об'єднані – 1279 (6,32%), соціал-революціонери – 1013 (5%). Усі інші (кооператори, «хлібороби», німецькі націоналісти, «Союз русского народа», духівництво) близько 300 і значно менше [141, с. 82].

Активне політичне життя міста розпочалося за 13 років до цього. 1904 р. після загибелі міністра внутрішніх справ В. фон Плеве розпочинається нова тимчасова ліберальна віха в житті

країни. Символом змін став новопризначений міністр П. Святополк-Мирський. Справжню революцію в суспільстві викликала його вереснева програма, яка містила пункти про віротерпимість, розширення самоврядування, визнання політичними злочинцями лише терористів та декларувала зміну політики щодо окраїн. Єлисаветградська міська дума на цей виступ надіслала вітальну телеграму [22, арк. 1–1 зв.] .

В умовах суспільного пошавлення в Єлисаветграді відкриваються нові видання. Від 5 грудня 1904 р. починає виходити газета прихильників «розвитку земського самоврядування», «всєбічного та гармонійного розвитку особистості», «інтересів праці» – «Голос Юга» [24, с. 1–2; 65, арк. 61]. Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. вже 26 числа цього ж місяця створюється осередок партії конституційних демократів. У грудні 1905 р. редакція газети «Голос Юга» офіційно заявляє про підтримку програми кадетів [50, арк. 13]. У свою чергу, праворадикальні прошарки населення 25 лютого 1906 р. створюють міський осередок партії «Союз русского народа» [100, арк. 3].

Партійні газетні видання через політичні та економічні причини часто змінювали власників, які їх перейменовували, зберігаючи ідеологію газети. Наприклад, кадети видавали «Голос Юга» (5 грудня 1904 – 16 лютого 1906 р.). Коли це видання через уведення в повіті воєнного стану закрили, то по чергово відкриваються його ідейні наступники: «Южный голос» (21 лютого – 3 березня 1906 р.), «Новая волна» (7 квітня – 3 вересня 1906 р.), «Вестник свободы» (5 вересня – 13 вересня 1906 р.), «Южные отголоски» (16 вересня – 28 грудня 1906 р.), «Южные отклики» (31 грудня 1906 – 4 лютого 1907 р.). З 6 лютого 1907 р. до остаточного закриття в січні 1920 р. газета виходить під своєю «старою» назвою – «Голос Юга» [109, с. 3].

Подібні метаморфози переживали й крайньоправі газети. Наприклад, монархісти видавали свій інформаційний бюлетень (газету) «Союз русского народа» (початок 1907 р.), пізніше його перейменовано на «Союз» (31 січня 1907 – 2 травня 1907 р.). Ідейними продовжувачами цих видань стали «Пробуждение» (21 жовтня – 25 листопада 1907 р.) та «Глас народа» (3 лютого – 3 липня 1908 р.) [128, с. 379; 151].

Крім монархічних, у різний час виходили газети правого спрямування: «Новороссийский край» (1908 – 1911) та «Єлисаветградские новости» (1911–1915) [128, с. 533; 129, с. 465]. Обидві виникали як позапартійні, але після того, як їхнім редактором ставав Лев Землинський, тематика видань стала ідеологічно правою і навіть подекуди монархічною [57, с.3].

У місті користувалася популярністю і газета соціалістичного спрямування «Труд» (15 листопада 1909 – 27 грудня 1911 р.). З 15 серпня по 15 вересня 1905 р. в місті видавалася нелегальна більшовицька газета «Голос рабочих» [130, с. 403; 153, с. 291].

Переважно всі названі газети виходили щодня і були подібними за тематичним спрямуванням – «політична, економічна, літературна», «громадська, політична, літературна», «громадсько-літературна та політико-економічна...» Рубрикація газет була суголосною. Наприклад, у виданні «Голос Юга»: дії уряду, передова стаття (питання, що охоплюють проблеми зовнішньої політики та внутрішнього життя Півдня, а також загальнодержавні та суспільні потреби); телеграми; кореспонденція (внутрішня та закордонна); хроніка (місцеве життя, сільське господарство, науково-промислові, наукові питання); белетристика та оригінальні переклади; фейлетони з громадського життя; театр та музика; наукові огляди; малюнки, оголошення й реклама [24, арк. 1]. Структура «дочірніх» газет «Голоса Юга» за 1906–1907 рр. аналогічна [106, с. 1]. Порівняймо, наприклад, основні рубрики соціалістичної газети «Труд» – передова стаття, літературний фейлетон, місцева хроніка; закордонне життя, кореспонденція; оголошення та реклама. Єдина особливість – оскільки газета ідеологічна, то проблематика стосувалася економічних і соціальних прав робітничого класу [101, арк. 1].

Якщо більшість газет існували від кількох місяців до двох – трьох, зрідка п'яти років, то «Голос Юга» можна назвати справжнім «старожилом». З 1904 по 1917 рр. у газеті змінилося шість редакторів: О. І. Селевін, Д. С. Горшков, М. Н. Курдюмов, Г. Я. Бернардінер (двічі), Е. Я. Розенштейн, І. Я. Рохович – та два видавці – О. І. Селевін (1904–1905) і Д. С. Горшков (1905 – після 1917 р.) [128, с. 409]. Редакція газети неодноразово змінювала місце розташування: 1905 р.

– будинок Волохіна, незабаром – будинок Олинського, 1913 р. – Златкевича [138, с. 1], 1914 р. – Горшкова [29, арк. 37; 32; 59, арк. 1]. Матеріали газети почергово за 13 років видавалися в друкарнях Гольденберга, Шполянського, Немировського та в друкарні Єлисаветградського земства [24; 32; 52; 55; 58; 61; 67].

Газета від початку перетворилася на регіональний друкований орган. Через два місяці після виходу першого номера у лютому 1905 р. відкрилися контори для здійснення передплати в Новоукраїнці, Голті, Балті, Ананьєві, Кременчуці, Олександрії, Добровеличківці, Києві, Бобринці, Тишківці, Златополі, Фундуклівці, Кривому Розі, Кам'янці, Любашівці, Знам'янці. Окрім цього, газета продавалася на головних станціях Південно-Західної та Харківсько-Миколаївської залізниці [25, арк. 37].

Тривале шістнадцятирічне функціонування редакції газети «Голос Юга» можна пояснити такими чинниками. По-перше, фаховою підготовка матеріалів про політичне, економічне, соціальне, культурне життя краю та Російської імперії загалом. Наприклад, в газеті широко відображалися загальнодержавні питання, як-от: російсько-японська війна, вибори в Державну Думу [42]; питання розвитку міста (вибори в міську думу, управу; власне розпорядження міських інституцій); соціальні проблеми: робітничий рух, протести службовців; питання культури: про місцевий театр, кінотеатр; літературні новинки (творчість А. Франса та ін.); науково-освітні питання: досягнення у сфері науки, новітні навчальні технології в закладах освіти; спорт: боротьба, перегони на велосипедах тощо [24–67].

По-друге, з редакцією співпрацювали відомі в краї особи – Н.А. Бракер, Л. К. Браєр, С. І. Варшавський, С. С. Гусєв, П. А. Зелений, Р. В. Прижиховський, П. З. Рябков, М. О. Пашковський та ін. [50, арк. 13].

По-третє, кадетська газета виступала проти пограння прав іновірців, висвітлювала діяльність поряд з іншими і єврейських діячів, наприклад, В. І. Тьомкіна, І. А. Штейна. Можливо, вона мала фінансову підтримку не тільки від християн, але й від іудеїв. У зв'язку з цим в полеміці кореспонденти інших газет називали «Голос Юга» «ожидовленою газетою» [57, с. 3].

Збереглися тільки побіжні відомості про становлення журналістської діяльності, формування кадрів журналістів в Єлисаветграді. При відкритті першої муніципальної газети «Єлисаветградский листок» у 1874 р. (червень 1874 – грудень 1876 р.) управою було визначено її одноосібний штат – редактор В.Я. Протопопов (кандидат права, співробітник «Новороссийского телеграфа»). У зв'язку з тим, що програма видання була «вузька», з 1876 р. замість редактора газетні матеріали готував коректор – міський секретар В.Н. Нікітін [118, с. 117–118].

В «Єлисаветградском вестнике» (1876–1894) редактором був чиновник М. К. Хороманський. В історичних, літературознавчих роботах знаходимо відомості про двох співробітників газети «Єлисаветградские ведомости» – кандидата права М. М. Фонберга та Денисевича (останній використовував криптоніми «Ден», «Дн», «Ден-ич» [110, с. 420; 152, с. 229]. Ми знаємо, що тут друкувавав свої рецензії І. Карпенко–Карий, твори М. Левитський, С. Шелухін, проте невідомо, чи вони вважалися співробітниками газети чи ні, оскільки співробітникам (за потреби) видавалися посвідчення про роботу в редакції.

Муніципальна газета «Ведомости Єлисаветградского городского управления», яка виходила з 1892 по 1905 р., програмою подібна до свого попередника – «Єлисаветградского листка». Відомо, що у ній працював до січня 1896 р. присяжний повірений Є. С. Краєв (відділи – судова хроніка і театральний); у 1896 р. – учитель С. І. Добровольський; у 1898–1899 рр. – був кореспондентом у минулому вчитель М. О. Пашковський; до 25 жовтня 1895 р. – кандидат права М. М. Фонберг (рубрика судова хроніка) [4, арк. 122, 203; 5, арк. 159; 6, арк. 12, 116; 7, арк. 126].

У 1905–1912 рр. спостерігається газетний бум, коли одночасно виходило три періодичні видання. Про журналістське життя Єлисаветграда початку ХХ ст. дізнаємося з опублікованих звітів міської громадської бібліотеки. Так, серед відвідувачів цієї книгозбірні за 1904 р. названо

3 кореспонденти, за 1906 р. – 9 кореспондентів, за 1907 р. – 4 співробітники газети та одна письменниця; за 1912 р. – 7 кореспондентів [114, с. 20; 115, с. 26, с. 27; 116, с. 12].

Вірогідно, в середньому штат редакції газети, залежно від накладу, складався з редактора та 2–3 працівників. У перші роки ХХ ст. редакторами газет, журналів були різні за фахом і родом діяльності особи: від нотаріусів (О. І. Селевін), депутатів Єлисаветградської міської думи (Д. С. Горшков, М. М. Плотніков, І. І. Макеєв), учителів (А. Г. Гайсинський, М. О. Пашковський), лікарів (І. А. Штейн), агрономів (К. Ф. Яржомбовський, Ю. І. Тобілевич) до міщан-агітаторів політичних (наприклад, херсонський міщанин І. П. Фоменко) і суспільних рухів (толстовці – сім'я Файнерманів) та ін [128, с. 313, 409; 129, с. 364, 477; 149; 151]. Багато представників активної єлисаветградської громадськості на початку ХХ ст. подавали свої матеріали до редакції газет: П. З. Рябков, Н. А. Бракер, М. К. Крижановський, О. Н. Єфимовська, С. П. Крамаренко та ін.

Простежуємо формування різних типів взаємодії редакції з дописувачами. Наприклад, редакція «Голоса Юга» могла визначати розмір гонорару (якщо автор його не обумовив), «незручні» статті не публікувати [32, арк. 1]. У свою чергу, редакція газети «Союз» могла редагувати, скорочувати рукописи, не друкувати подані статті. Неопубліковані редакціями «Голоса Юга», «Союзу» матеріали не поверталися адресанту або відсилалися, за умови оплати поштових витрат останнім [99, арк. 1].

За опубліковані матеріали до редакції газет могли подаватися судові позови. Наприклад, ще 4 квітня 1885 р. в Єлисаветграді Одеською судовою палатою розглядалася скарга старости містечка Аджамки Маленка на редактора газети М. К. Хороманського та аджамського священика Селецького. У діях останніх судова палата не знайшла складу злочину [73, арк. 8 зв.]. Окрім цього, між газетними редакціями відчувалося суперництво. Точками взаємної критики були питання неточного віддзеркалення фактів і тенденційності, заангажованість у висвітленні подій; інколи – взаємнокритикувалися самі редактори [23; 102]

Дописувачі по-різному вказували в тексті своє авторство. Наприклад, М. О. Пашковський використовував як повний підпис, так і криптографи, П. З. Рябков – криптографи та псевдоніми, С. П. Караманенко – криптографи, О. Н. Єфимовська, Н. Бракер – зазначали прізвище повністю. У деяких випадках можна приблизно визначити авторів статей. Наприклад, Іван Дубровінський (криптограф «И.Д.»), І. К. Лінцер («И. Л-р.»), можливо, Л. М. Ліщинський («Л. Л-ський»). Якщо криптоніми ще можна розшифрувати, то деякі псевдоніми: «Іван», «Комар», «Митри», «Смертний», «Nominulus», «Ignotus» – потребують подальшого вивчення. В основному у місцевих газетах дописувачами були відомі громадські діячі. Зупинимося лише на кількох особах, які залишили помітний слід в історії міста.

П. З. Рябков народився в Херсоні у 1848 р., де і закінчив 5 класів гімназії, після чого навчався на землемірських курсах цього ж навчального закладу. У 1870-х рр. брав активну участь у народницькому русі рідного міста та Одеси. Як наслідок – шестирічне заслання в Середньо-Колимську (1879–1885). Після повернення кілька років працював у земському статистичному бюро в Херсоні, а далі, з 1892 по 1926 р., з невеликими перервами жив у Єлисаветграді, обіймаючи посади земського та міського землеміра. Використовуючи псевдоніми та криптоніми «П. Р-в», «Негласний», можливо, «Старожил», інтенсивно публікувався в місцевій ліберальній періодиці – у газеті «Голос Юга» та в журналі «Наша неделя» з питань муніципального управління містом [30, арк. 46; 33, арк. 8; 35, арк. 26; 37, арк. 34; 38, арк. 40; 39, арк. 12; 12, арк. 4–6 зв.], ветеринарно-санітарної, медичної ситуації в Єлисаветграді [26, арк. 13; 28, арк. 31; 31, арк. 50; 34, арк. 17; 13, арк. 1–4]; пожежного стану повітового центру [40, арк. 44]; писав про культурний розвиток міста [12, арк. 3], про страйковий рух [27, арк. 24]; про безробіття тощо.

М. О. Пашковський народився в Єлисаветграді 1856 р. Ймовірно, здобув середню освіту (гімназійну), оскільки знав не менше трьох іноземних мов. Упродовж 1870–1890-х рр. почергово викладав у Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, у земському училищі (учитель каліграфії в початкових класах), у приватному жіночому семикласному училищі (читав російську мову та словесність) [515, с. 21; 585, с. 34]. З 1899 по 1907 р. видавав журнал

«Волшебный фонарь», який висвітлював проблеми методики проведення «образовательных чтений», використання «чарівного ліхтаря». До журналу в 1902–1904 рр. виходили додатки «Полное руководство для управления волшебным фонарем» та «Делайте сами картины для своего волшебного фонаря» [128, с. 313].

Протягом 1900–1917 рр. М.О. Пашковський не займався викладацькою діяльністю, а жив з приватних уроків та отримуваної ренти від своїх квартир. Був достатньо заможною людиною: напередодні виборів у думу 1914 р. його нерухома власність оцінювалося в 3400 руб. На зароблені гроші М. О. Пашковський формував приватну бібліотеку, яка на 1917 р. налічувала до 1, 2 тисячі видань російською, англійською, німецькою, французькою, італійською мовами. Окрім книжкової, створював і музичну бібліотеку [11, арк. 1–63]. Паралельно вів активну громадську діяльність: у 1905 р. брав участь у Міжнародному конгресі антиалкоголістів, який відбувся у Будапешті [36, арк. 11]. У 1913 р. подорожує Францією, Німеччиною, США [11, арк. 1–2].

М.О. Пашковського можна вважати першим професійним журналістом, оскільки у 1898–1899 рр. працював кореспондентом «Ведомостей Елисаветградского городского общественного управления» і від редакції газети відряджається 1898 р. на Пензенську сільськогосподарську та промислову, а 1899 р. – на Саратовську сільськогосподарську виставки. З 1905 р. систематично подає матеріали в місцеву пресу, підписуючись власним прізвиськом або використовуючи криптоніми («Николай Пашковский», «Н.П.», «ЭНПЭ»), публікує велику кількість статей, які торкалися проблем театру, загалом ролі мистецтва в житті людини (дає характеристику театральних вистав) [41, арк. 100; 44, арк. 114; 45, арк. 117; 47, арк. 126 зв.; 56, с. 3; 60, арк. 37; 61, арк. 45; 62, арк. 48; 63, арк. 49 зв.; 64, арк. 55; 66, арк. 79], наукових досягнень (електрозбереження, електроосвітлення [43, арк. 111; 46, арк. 124], організації навчального процесу [51, арк. 15 зв.], соціального захисту населення [53, арк. 42; 54, арк. 46 зв. – 47], про суспільні рухи [49, арк. 12], страйк поштово-телеграфних працівників; про життя службовців [48, арк. 128 зв.]; висвітлює міжнародне життя (проведення конгресів з питань алкоголізму, захисту прав робітників металургійної промисловості та ін.) [45, арк. 106].

Іншою непересічною особистістю була Наталя Аркадіївна Шафонська (1859–1934), після заміжжя Бракер – дружина поміщика Василя Миколайовича Бракера. Навчалася в Єлисаветграді, Одесі та Берліні. Добре знала німецьку й французьку мови, переклала і видала у Москві працю А. Шпіра «Очерки критической философии». Листувалася протягом 1896–1898 рр. з Л. М. Толстим. Брала активну участь у відкритті дошкільних навчальних закладів у 1900-х рр. За переконаннями була лібералкою. Підтримувала тісні зв'язки з В. М. Ястребовим, В. А. Менчицем, О. І. Михалевичем та ін. У 1920-х рр. для ВУАН написала нариси про відомих діячів українського громадського руху В. М. Ястребова, М. Ф. Федоровського, В. А. Менчиця та О. І. Михалевича. До революції співпрацювала з газетою «Голос Юга», в якій публікувала статті з питань суспільно-політичного життя країни (наприклад, про єврейський погром 1905 р.) [46, арк. 125; 132].

Помітне місце в громадському житті міста залишив М.К. Крижановський – відомий єлисаветградський освітянин. Він викладав у чоловічій гімназії російську мову та словесність. У 1907 р., за бажанням батьків, відкрив приватну чоловічу чотирикласну гімназію, яку 1911 р. було перетворено на семикласний навчальний заклад [499, с. 24]. М. К. Крижановський підтримував дружні стосунки з В. А. Менчицем та О. І. Михалевичем. Публікувався в місцевих газетах під криптограмами «М. К.», «М. Крижановский» з питань організації виховного процесу та з проблем методики [98, с. 3–4]; а також у загальноімперських журналах («Вестник воспитания», 1895 р., № 3). Написав та видав у 1881 р. книгу «Повторительный курс русского языка (грамматический). Справочная книга для учащихся» [20, с. 112–114]. 1914 р. обирається депутатом Єлисаветградської міської думи [8, арк. 33].

Друкувалася в місцевій періодиці й активна єлисаветградська діячка О. Н. Єфимовська. У 1902 р. вона відкрила приватну жіночу прогімназію, а з 1904 р. перетворила навчальний заклад на гімназію [499, с. 40]. Її дописи торкалися питань співпраці закладів освіти з батьками

(наприклад, про роботу шкільного батьківського комітету) [107, с. 3], допомоги сім'ям мобілізованих осіб під час Першої світової війни тощо [67, арк. 53].

Активно друкувався у місцевій пресі і Сергій Петрович Крамаренко – присяжний повірений, прихильник лівих ідей. Протягом 1908–1911 рр. його стараннями видавалася газета «Труд». За результатами муніципальних виборів 1917 р. був обраний в оновлену міську думу, де став членом міської управи, заступником міського голови, а в 1918 р. – міським головою Єлисаветграда [2, арк. 1–2]. Публікував статті під криптограмою «С. П. К.» з питань захисту прав робітників [101, арк. 5 зв.]; про результати виборів у Єлисаветградську міську думу 1910 р. [103, арк. 83; 104, арк. 108]; щодо ветеринарно-санітарної ситуації в місті, розбудови системи навчальних закладів [105].

Про наклад газет відомості побіжні. Достеменно відомо, що на 1904 р. муніципальна газета «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» мала 150 передплатників і її річний баланс був дефіцитним (витрати 2633, дохід – 1791). Річний абонемент на цю газету коштував 3 руб. Таким чином, від продажу газет муніципалітет отримував приблизно 450 руб., інші 1300 руб. – від розміщення в них реклами та оголошень [118, с. 116–120].

У свою чергу в «Єлисаветградском вестнике» на заробітну плату кореспондентів витрачалося 350–400 руб., на типографські витрати – 2000–2200 руб. Таким чином, річний бюджет періодичного видання у 1870–1880-х роках складав 2800–3000 рублів. Редакція газети компенсувала ці витрати коштами міського управління 600 руб. (за розміщення матеріалів). Приблизно 1000 руб. мали забезпечувати надходження за рекламу та оголошення. Залишок у 1000–1400 руб. – плата респондентів газети. Ураховуючи ціну – 6 руб. на рік, їхня чисельність могла коливатися в період 1876–1894 рр. від 160 до 240 осіб. Газета була дорогою, тому її хотіли і могли дозволити собі купити тільки заможні прошарки населення (нотаріуси, лікарі, чиновники). Отже, у 1880-х – на початку 1890-х рр. для того, щоб місцева газета не була принаймні збитковою, вона повинна була б мати не менше 160–240 читачів. Протягом 1903–1914 рр. у місті видавалося до 20 газет, і більшість з них, проіснувавши кілька місяців, припиняли виходити через збитковість. Проте достатньо тривале існування паралельно 2–3 газет засвідчує наявність постійного читачького середовища.

Таким чином, поява преси була однією з ознак комплексної трансформації імперського дореволюційного суспільства в останній третині XIX – поч. XX століття. Модернізація виявилася не тільки у зміні економічного, соціального укладів, але і в організації інформаційних потоків. Розвиток преси в Єлисаветграді достатньо повно віддзеркалює ці процеси. За чверть століття (1874–1905) в місті виходило три газети та журнал. Усі газети створювалися як інформаційний орган, який повинен був відображати проблеми розвитку органів міського самоврядування та міста як культурного й економічного центру. Проте на зламі 1880–1890-х рр. посилилася тенденція до перетворення газети з інформаційного джерела на засіб відображення суспільної, громадської дискусії з актуальних питань. На початку XX ст. масово виникають ідеологічні газетні видання, які висвітлювали проблеми міста, регіону або країни з точки зору прихильності до ліберальних, монархічних, лівих ідей.

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 1. Спр. 85. Матеріали про службу у міському громадському управлінні за 1890 – 1897 роки, 480 арк.

2. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 1. Спр. 727. Розподіл обов'язків між особовим складом міської управи, 1917 р., 3 арк.

3. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 169. Вимогова книга Єлисаветградської міської управи для виплати зарплати службовцям міського управління за 1900 р., 391 арк.

4. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 776. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1895 р., 261 арк.

5. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 778. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1898 р., 286 арк.

6. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 779. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1896 р., 267 арк.

7. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 780 Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1899 р., 231 арк.
8. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 10. Спр. 27. Матеріали про вибори гласних в Єлисаветградську міську думу на 1914–1918 рр., 35 арк.
9. ДАКО. Ф. 60 Єлисаветградське земське реальне училище. Спр. 12 Список учнів з відміткою плати за навчання, 1872–1873 рр, 24 арк.
10. ДАКО. Ф. 60 Єлисаветградське земське реальне училище. Спр. 29 Список учнів, 1878–1881 навчальні роки, 58 арк.
11. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 260. Щоденник померлого в 1923 р. вчителя Миколи Опанасовича Пашковського, 94 арк.
12. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 465. Зауваження про культурне життя Єлисаветграда, 1911 р., 10 арк.
13. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 608. «Все о том же». Холерні роки в Єлисаветграді, 1910–1911 рр., 3 арк.
14. Інститут рукописів, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (далі - ІРНБУВ). Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Опис фонду XI Сергій Павлович Шелухін. Частина 1–а, 101 арк.
15. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Опис фонду XI Сергій Павлович Шелухін, Частина 2–а, 102–109 арк.
16. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Спр. 1370 Лист Хороманського Михайла Каєтановича до Шелухіна Сергія Павловича від 3 жовтня 1891 р., 1 арк.
17. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Спр. 1371 Лист Хороманського Михайла Каєтановича до Шелухіна Сергія Павловича від 13 грудня 1891 р., 2 арк.
18. Педагогический вестник. – 1881. – №4.
19. Педагогический вестник. – 1881. – № 6–7.
20. Педагогический вестник. – 1881. – №12–13.
21. Педагогический вестник. – 1881. – № 18–19.
22. Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления. – 1904. – 3 октября.
23. Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления. – 1905. – 1 февраля.
24. Голос Юга. – 1905. – 1 января.
25. Голос Юга. – 1905. – 22 февраля.
26. Голос Юга. – 1905. – 8 мая.
27. Голос Юга. – 1905. – 14 мая.
28. Голос Юга. – 1905. – 18 мая.
29. Голос Юга. – 1905. – 22 мая.
30. Голос Юга. – 1905. – 26 мая.
31. Голос Юга. – 1905. – 29 мая.
32. Голос Юга. – 1905. – 1 июня.
33. Голос Юга. – 1905. – 3 июля.
34. Голос Юга. – 1905. – 7 июля.
35. Голос Юга. – 1905. – 10 июля.
36. Голос Юга. – 1905. – 11 июля.
37. Голос Юга. – 1905. – 14 июля.
38. Голос Юга. – 1905. – 17 июля.
39. Голос Юга. – 1905. – 9 августа.
40. Голос Юга. – 1905. – 28 августа.
41. Голос Юга. – 1905. – 6 октября.
42. Голос Юга. – 1905. – 11 октября.
43. Голос Юга. – 1905. – 13 октября.
44. Голос Юга. – 1905. – 14 октября.
45. Голос Юга. – 1905. – 16 октября.
46. Голос Юга. – 1905. – 25 октября.
47. Голос Юга. – 1905. – 26 октября.
48. Голос Юга. – 1905. – 27 октября.
49. Голос Юга. – 1905. – 8 декабря.
50. Голос Юга. – 1905. – 9 декабря.
51. Голос Юга. – 1905. – 10 декабря.
52. Голос Юга. – 1905. – 16 декабря.
53. Голос Юга. – 1905. – 25 декабря.
54. Голос Юга. – 1905. – 29 декабря.

55. Голос Юга. – 1908. – 6 февраля.
56. Голос Юга. – 1908. – 14 февраля.
57. Голос Юга. – 1908. – 24 октября.
58. Голос Юга. – 1910. – 10 января.
59. Голос Юга. – 1910. – 1 октября.
60. Голос Юга. – 1914. – 23 ноября.
61. Голос Юга. – 1914. – 28 ноября.
62. Голос Юга. – 1914. – 29 ноября.
63. Голос Юга. – 1914. – 30 ноября.
64. Голос Юга. – 1914. – 3 декабря.
65. Голос Юга. – 1914. – 14 декабря.
66. Голос Юга. – 1914. – 16 декабря.
67. Голос Юга. – 1916. – 2 января.
68. Елисаветградский вестник. – 1880. – 8 июня.
69. Елисаветградский вестник. – 1882. – 22 ноября.
70. Елисаветградский вестник. – 1883. – 11 сентября.
71. Елисаветградский вестник. – 1884. – 8 августа.
72. Елисаветградский вестник. – 1884. – 12 августа.
73. Елисаветградский вестник. – 1885. – 12 апреля.
74. Елисаветградский вестник. – 1885. – 14 апреля.
75. Елисаветградский вестник. – 1885. – 11 мая.
76. Елисаветградский вестник. – 1889. – 14 февраля.
77. Елисаветградский вестник. – 1889. – 11 мая.
78. Елисаветградский вестник. – 1890. – 25 февраля.
79. Елисаветградский вестник. – 1890. – 24 апреля.
80. Елисаветградский вестник. – 1890. – 12 мая.
81. Елисаветградский вестник. – 1890. – 23 июня.
82. Елисаветградский вестник. – 1890. – 29 июня.
83. Елисаветградский вестник. – 1890. – 1 июля.
84. Елисаветградский вестник. – 1890. – 3 июля.
85. Елисаветградский вестник. – 1890. – 27 июля.
86. Елисаветградский вестник. – 1890. – 27 октября.
87. Елисаветградский вестник. – 1890. – 31 октября.
88. Елисаветградский вестник. – 1890. – 1 ноября.
89. Елисаветградский вестник. – 1890. – 4 ноября.
90. Елисаветградский вестник. – 1890. – 25 декабря.
91. Елисаветградский вестник. – 1891. – 1 января.
92. Елисаветградский вестник. – 1891. – 4 января.
93. Елисаветградский вестник. – 1891. – 19 февраля.
94. Елисаветградский вестник. – 1891. – 26 февраля.
95. Елисаветградский вестник. – 1891. – 22 сентября.
96. Елисаветградский вестник. – 1893. – 19 мая.
97. Елисаветградский вестник. – 1894. – 11 мая.
98. Новороссийский край. – 1909. – 20 марта.
99. Союз. – 1907. – 10 февраля.
100. Союз. – 1907. – 24 февраля.
101. Труд. – 1910. – 28 февраля.
102. Труд. – 1910. – 14 марта.
103. Труд. – 1910. – 12 сентября.
104. Труд. – 1910. – 12 декабря.
105. Труд. – 1910. – 19 декабря.
106. Южные отголоски. – 1906. – 16 сентября.
107. Южные отголоски. – 1906. – 17 сентября.
108. Антонович В. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович / [упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський]. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.
109. Борьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / [ред. кол.: П.О. Боковиков, канд. іст. наук Д.М. Вовчанський, М.О. Гавриленко (редактор), канд. іст. наук О.Т. Гора, Є.І. Горбунова та ін.]. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351 с.

110. Карпенко-Карий І. Твори / [упоряд. Л.Ф. Стеценко] – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1961.–Т.3.–459 с.
111. Коварство, смерть и позоры. Эпизоды из действительной жизни.– Елисаветград: Типография П.А. Зеленого в Елисаветграде, 1887.– 16 с.
112. Кропивницький М. Твори / Марко Кропивницький.–К.: Державне вид-во художньої літератури, 1960.– Т.6.– 672 с.
113. Народное образование в Елисаветградском уезде, Херсонской губернии за 1914 г. / Сост. школьн. бюро Елисаветград. зем. управы.– Елисаветград: Типография Елисаветградского земства, 1915.–УІІ, ІІ, 74, 58, 408, 78, 191 с.
114. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1904 г.–Елисаветград: Лито-Типография Ш.Я. Бахмутского, 1905.– 33 с.
115. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1906–1907 гг.–Елисаветград : Типография И.К. Линцера, 1908.– 26, 32 с.
116. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1912 г.–Елисаветград : Типография И.К. Линцера, 1913.– 34 с.
117. Саксаганський П. Театр і життя / П. Саксаганський.–Х.: Вид-во «Рух», [Б.р.в.], 193 с.
118. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / [сост. Л.К. Брейер].–Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905.–Т.1. – УІІІ, 773 с.
119. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / [сост. Е.И. Борисов].– Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.
120. Тарковский А. Очерк революционного движения в городе Елисаветграде / А. Тарковский // Елисавет. – 1992. –16 вересня.
121. Адрес–календарь г. Елисаветграда и Елисаветградского уезда на 1894 г.– Елисаветград, 1893 // Киевская старина.– 1892.– № 2 (февраль).– Т. Х LIV.– 590, IV, 6 с.
122. Базака Роман Внесок Михайла Завадовського у розвиток видавничої справи та освіти в краю / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. VII / VIII. Кропивницький, 2017. С. 104 – 110.
123. Базака Роман Інформаційна діяльність органів місцевого самоврядування Єлисаветграда другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. Х. Кропивницький, 2018. С. 91 – 99.
124. Базака Роман Преса Кіровоградщини (1874 – 1921 рр.). Мнографія. / Роман Базака. Кропивницький, 2018. 270 с.
125. Базака Роман Преса медичного спрямування як платформа для фахової комунікації лікарів Єлисаветграда / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. ІХ. Кропивницький, 2018. С. 147 – 150.
126. Базака Роман Українська преса Кіровоградщини у ідейно-політичному протистоянні та національно-визвольних процесах 1917 – 1919 років / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. V. Кропивницький, 2016. С. 121 – 130.
127. Босько Володимир, Поліщук Володимир Журналістика Степового краю 1874 – 1939. Біографічний довідник. Кропивницький, 2019. 188 с.
128. Библиография переодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М.Барашенкова].– Ленинград: ГПБ, 1958.–Т.1.– 661 с.
129. Библиография переодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М.Барашенкова].– Ленинград: ГПБ, 1959.–Т.2.– 714 с.
130. Библиография переодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М.Барашенкова].– Ленинград: ГПБ, 1960.–Т.3.–681 с.
131. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2008. Люди. Події. Факти / В.М. Босько.– Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007.– 244 с.
132. Бракер Наталя // режим доступу: <http://wiki.kr.ua/index.php?title>
133. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак.–К.: Критика, 2006.–631с.
134. Гуменюк М.П. Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття. Нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк .– Харків: Редакційно–видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1969.– 180, [3] с.
135. Дей О.І. Словник український псевдонімів та криптонімів (ХVІ–ХХ ст.) / О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1969.–559 с.
136. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т.1. Фонди до 1917 р. / [упоряд.: Т. І. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна]. – Кіровоград, 2005. – 292 с.
137. Дудко В. Дві нотатки про Павла Грабовського / В. Дудко // Український археографічний щорічник. – К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 839–844.

138. Ежегодник голоса Юга. Адрес–календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду с диаграммами, рисунками, портретами и шаршами.–Елисаветград: Изд–во редакции газеты «Голос Юга», 1913.–167, 105 с.
139. Енциклопедія українознавства / [голов. редактор В. Кубійович].–Львів: Вид–во «Молоде Життя», 1993.–Т.1.–400 с.
140. Енциклопедія українознавства. / [голов. редактор В. Кубійович].– К.: Вид–во «Молоде життя», 1993.– Т.10.– 3605–4015, 63 с.
141. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщина / Павло Кизименко. – Кіровоград: Поліграфічно–видавничий центр «Мавік», 2003.–246 с.
142. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 265 – 269
143. Крижанівський В. М. З історії Єлисаветградської преси («Єлисаветградский вестник» 1876 – 1894 рр.) // Вежа. 2012. № 29. С. 175 – 184.
144. Крижанівський В. М. Микола Опанасович Пашковський (1856 – 1923) – єлисаветградський освітянин та громадський діяч // Наукові записки Запорізького національного університету. – Запоріжжя , 2016. Вип. 45. Том I. С. 162 – 165.
145. Крижанівський В. М. Образ Єлисаветградського міського громадського управління на сторінках газети «Голос Юга» 1905 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип.14. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 266 – 372.
146. Куценко Л. Народу самосійні діти / Леонід Куценко.– Кіровоград: Спадщина, 2005.–119 с.
147. Любарський Р. Єлисаветград: До і після Пашутіна // Молодий комунар.–1990.– 22 вересня. – С.5.
148. Любарський Р. Єлисаветград: До і після Пашутіна // Молодий комунар.– 1991.– 15 червня.– С.8.
149. Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини / [упоряд. М. Долгих].– Кіровоград: [Б.м.в.], 1996.–35 с.
150. Надібська С.В. Соціально–економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Надібська Світлана Богданівна.–Одеса, 2005.–273 с.
151. Пастернак О.О. Підприємці в організації та програмі чорносотенців Півдня України у 1905–1907 рр. / О.О. Пастернак // Проблеми історії України XIX–XX ст.–К.– С.120–128.
152. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин.– Елисаветград: Лито–Типография Бр. Шполянских, 1897.– 311 с.
153. Русская периодическая печать (1895– окт. 1917 г.). Справочник./ [автор сост. М.С. Черепахов]. – М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1957.352 с.
154. Справочное издание «Весь Елисаветград». – Елисаветград: [Б.м.], 1910.– 216 с.
155. Українські письменники. Біо–бібліографічний словник / [уклад.: М. Пивовар, Г. Сингаївська, К. Федоритенко].– К.: Держав. вид-во Художньої літ-ри, 1963.– Т.2.– 751, [1] с.
156. Шляховий К.В. З минулого / К.В. Шляховий // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Кіровоград: Центрально–Українське видавництво.–Вип. III.–2009.–С.29–36.
157. Янчуков С. З іменем Володимира Ястребова / С. Янчуков.– Кіровоград: Центрально–Українське вид-во, 2005.– 180 с.

В статье проанализированы этапы становления газетной периодики в Елисаветграде в 1874 - 1917 гг. Периодика как культурное явление есть проявлением модернизации города на экономическом, социальном, культурном уровне. Три газеты и один журнал выходили в городе в 1874-1905 гг. Они были информационным органом, который отражал проблемы экономического, культурного развития города и Елисаветградского уезда.

Местная периодика начала превращаться в средство общественной дискуссии по вопросам развития государства, общества, города на рубеже 1880-1890-х гг. М. Хороманський, С. Шелухин, В. Ястребов, М. Марков, Е. С. Краев, С. И. Добровольский, Н. Н. Фонберг были известными издателями, редакторами и журналистами этого периода. С. Шелухин превратил «Елисаветградский вестник» на печатное издание, которое представляло либеральные и украинофильские идеи в 1889 - 1892 гг.

Газеты и журналы представляли идеологические предпочтения своих издателей в 1905 - 1917 гг. Газета «Голос Юга» отражала взгляды либералов, «Труд» - социалистов, «Союз» - монархистов. «Голос Юга» была наиболее известная местная газета, выходившая в 1904 – 1920 гг.

Редакция газеты профессионально подавала материалы о политической, экономической, социальной, культурной жизни края и Российской империи.

Газеты имели четкую рубрикацию: передовая статья, фельетон, корреспонденция, объявления. А. И. Селевин, Д. С. Горшков, М. М. Плотников, И. И. Макеев, А. Г. Гайсинский, И. А. Штейн, К. Ф. Яржомбовский, И. П. Фоменко - известные газетные редакторы этого периода. П. С. Рябков, Н. А. Бракер, М. К. Крыжановский, А. Н. Ефимовська, Н. А. Пашковский - известные общественные деятели и журналисты в 1905 - 1917 гг.

Ключевые слова: газета, журнал, журналист, редактор, издатель, модернизация, идеология, украинофил, либерализм, революция, империя, рабочие.

The article analyzes the formation of newspaper periodicals in Yelisavetgrad in 1874 - 1917. Periodicals as a cultural phenomenon is a manifestation of the city modernization at the economic, social, and cultural level. During 1874–1905 three newspapers and one magazine were published in the city. They were an informative body that reflected the problems of economic, cultural development of the city and the Yelisavetgrad district.

Local periodicals began to become a mean of public discussion on the state, society and city development at the turn of the 1880–1890's. I.M. Khoromanskyi, S. Shelukhyn, V. Yastrebov, M. Markov, Ye. S. Kraiev, S. I. Dobrovolskyi, M. M. Fonberh were well-known publishers, reactors and journalists of this period. S. Shelukhyn transformed the "Yelisavetgradskiy Herald" into a printed publication that represented liberal and Ukrainophile ideas in 1889 – 1892.

Newspapers and magazines represented the ideological preferences of their publishers in 1905 - 1917. The Voice of the South newspaper reflected the views of liberals, the Trud - socialists, and the Union - monarchists. Voice of the South was the most famous local newspaper, published in 1904 - 1920. The newspaper editorial staff professionally provided material on the political, economic, social, cultural life of the region and the Russian Empire.

The newspapers had a clear rubric: front-page, feuilleton, correspondence, announcement. O. I. Selevin, D. S. Horshkov, M. M. Plotnikov, I. I. Makeiev, A. H. Haisynskyi, I. A. Shtein, K. F. Yarzhombovskiy, I. P. Fomenko are well-known newspaper editors of this period. P. Z. Riabkov, N. A. Braker, M. K. Kryzhanivskiy, O. N. Yefymovska, M. O. Pashkovskiy are famous public figures and journalists in 1905 – 1917.

Keywords: newspaper, magazine, journalist, editor, publisher, modernization, ideology, Ukrainophilism, liberalism, revolution, empire, workers.

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (dali – DAKO). F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 1. Spr. 85. Materialy pro sluzhbu u miskomu hromadskomu upravlinni za 1890 – 1897 roky, 480 ark.
2. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 1. Spr. 727. Rozpodil oboviazkiv mizh osobovym skladom miskoi upravly, 1917 r., 3 ark.
3. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 4. Spr. 169. Vymohova knyha Yelysavethradskoi miskoi upravly dlia vyplaty zarplaty sluzhbovtsiam miskoho upravlinnia za 1900 r., 391 ark.
4. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 4. Spr. 776. Lystuvannia redaktsii «Vedomosti Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniya», 1895 r., 261 ark.
5. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 4. Spr. 778. Lystuvannia redaktsii «Vedomosti Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniya», 1898 r., 286 ark.
6. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 4. Spr. 779. Lystuvannia redaktsii «Vedomosti Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniya», 1896 r., 267 ark.
7. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 4. Spr. 780. Lystuvannia redaktsii «Vedomosti Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniya», 1899 r., 231 ark.
8. DAKO. F. 78. Yelysavethradaska miska uprava. Op. 10. Spr. 27. Materialy pro vybory hlasnykh v Yelysavethradsku misku dumu na 1914–1918 rr., 35 ark.
9. DAKO. F. 60 Yelysavethradske zemske realne uchylshche. Spr. 12 Spysok uchniv z vidmitkoiu platy za navchannia, 1872–1873 rr, 24 ark.
10. DAKO. F. 60 Yelysavethradske zemske realne uchylshche. Spr. 29 Spysok uchniv, 1878–1881 navchalni roky, 58 ark.
11. DAKO. F. 304. Osoovyi fond Pavla Zakharovycha Riabkova. Op. 1. Spr. 260. Shchodennyk pomerloho v 1923 r. vchytelia Mykoly Opanasovycha Pashkovskoho, 94 ark.

12. DAKO. F. 304. Osoovyi fond Pavla Zakharovycha Riabkova. Op. 1. Spr. 465. Zauvazhennia pro kulturne zhyttia Yelysavethrada, 1911 r., 10 ark.
13. DAKO. F. 304. Osoovyi fond Pavla Zakharovycha Riabkova. Op. 1. Spr. 608. «Vse o tom zhe». Kholerni roky v Yelysavethradi, 1910–1911 rr., 3 ark.
14. Instytut rukopysiv, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (dali - IRNBUV). F. KhI Serhii Pavlovych Shelukhin. Opys fondu KhI Serhii Pavlovych Shelukhin. Chastyna 1–a, 101 ark.
15. IRNBUV. F. KhI Serhii Pavlovych Shelukhin. Opys fondu KhI Serhii Pavlovych Shelukhin, Chastyna 2–a, 102–109 ark.
16. IRNBUV. F. KhI Serhii Pavlovych Shelukhin. Spr. 1370 Lyst Khoromanskoho Mykhaila Kaetanovycha do Shelukhina Serhiia Pavlovycha vid 3 zhovtnia 1891 r., 1 ark.
17. IRNBUV. F. KhI Serhii Pavlovych Shelukhin. Spr. 1371 Lyst Khoromanskoho Mykhaila Kaetanovycha do Shelukhina Serhiia Pavlovycha vid 13 hrudnia 1891 r., 2 ark.
18. Pedahohycheskyi vestnyk. – 1881. – №4.
19. Pedahohycheskyi vestnyk. – 1881. – № 6–7.
20. Pedahohycheskyi vestnyk. – 1881. – №12–13.
21. Pedahohycheskyi vestnyk. – 1881. – № 18–19.
22. Vedomosty Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniia. – 1904. – 3 oktiabria.
23. Vedomosty Elysavethradskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniia. – 1905. – 1 fevralia.
24. Holos Yuha. – 1905. – 1 yanvaria.
25. Holos Yuha. – 1905. – 22 fevralia.
26. Holos Yuha. – 1905. – 8 maia.
27. Holos Yuha. – 1905. – 14 maia.
28. Holos Yuha. – 1905. – 18 maia.
29. Holos Yuha. – 1905. – 22 maia.
30. Holos Yuha. – 1905. – 26 maia.
31. Holos Yuha. – 1905. – 29 maia.
32. Holos Yuha. – 1905. – 1 yunია.
33. Holos Yuha. – 1905. – 3 yulia.
34. Holos Yuha. – 1905. – 7 yulia.
35. Holos Yuha. – 1905. – 10 yulia.
36. Holos Yuha. – 1905. – 11 yulia.
37. Holos Yuha. – 1905. – 14 yulia.
38. Holos Yuha. – 1905. – 17 yulia.
39. Holos Yuha. – 1905. – 9 avhusta.
40. Holos Yuha. – 1905. – 28 avhusta.
41. Holos Yuha. – 1905. – 6 oktiabria.
42. Holos Yuha. – 1905. – 11 oktiabria.
43. Holos Yuha. – 1905. – 13 oktiabria.
44. Holos Yuha. – 1905. – 14 oktiabria.
45. Holos Yuha. – 1905. – 16 oktiabria.
46. Holos Yuha. – 1905. – 25 oktiabria.
47. Holos Yuha. – 1905. – 26 oktiabria.
48. Holos Yuha. – 1905. – 27 oktiabria.
49. Holos Yuha. – 1905. – 8 dekabria.
50. Holos Yuha. – 1905. – 9 dekabria.
51. Holos Yuha. – 1905. – 10 dekabria.
52. Holos Yuha. – 1905. – 16 dekabria.
53. Holos Yuha. – 1905. – 25 dekabria.
54. Holos Yuha. – 1905. – 29 dekabria.
55. Holos Yuha. – 1908. – 6 fevralia.
56. Holos Yuha. – 1908. – 14 fevralia.
57. Holos Yuha. – 1908. – 24 oktiabria.
58. Holos Yuha. – 1910. – 10 yanvaria.
59. Holos Yuha. – 1910. – 1 oktiabria.
60. Holos Yuha. – 1914. – 23 noiabria.
61. Holos Yuha. – 1914. – 28 noiabria.
62. Holos Yuha. – 1914. – 29 noiabria.
63. Holos Yuha. – 1914. – 30 noiabria.
64. Holos Yuha. – 1914. – 3 dekabria.

65. Holos Yuha. – 1914. – 14 dekabria.
66. Holos Yuha. – 1914. – 16 dekabria.
67. Holos Yuha. – 1916. – 2 yanvaria.
68. Elysavethradskiy vestnyk. – 1880. – 8 yiunia.
69. Elysavethradskiy vestnyk. – 1882. – 22 noiabria.
70. Elysavethradskiy vestnyk. – 1883. – 11 sentiabria.
71. Elysavethradskiy vestnyk. – 1884. – 8 avhusta.
72. Elysavethradskiy vestnyk. – 1884. – 12 avhusta.
73. Elysavethradskiy vestnyk. – 1885. – 12 aprelia.
74. Elysavethradskiy vestnyk. – 1885. – 14 aprelia.
75. Elysavethradskiy vestnyk. – 1885. – 11 maia.
76. Elysavethradskiy vestnyk. – 1889. – 14 fevralia.
77. Elysavethradskiy vestnyk. – 1889. – 11 maia.
78. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 25 fevralia.
79. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 24 aprelia.
80. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 12 maia.
81. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 23 yiunia.
82. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 29 yiunia.
83. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 1 yiulia.
84. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 3 yiulia.
85. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 27 yiulia.
86. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 27 oktiabria.
87. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 31 oktiabria.
88. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 1 noiabria.
89. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 4 noiabria.
90. Elysavethradskiy vestnyk. – 1890. – 25 dekabria.
91. Elysavethradskiy vestnyk. – 1891. – 1 yanvaria.
92. Elysavethradskiy vestnyk. – 1891. – 4 yanvaria.
93. Elysavethradskiy vestnyk. – 1891. – 19 fevralia.
94. Elysavethradskiy vestnyk. – 1891. – 26 fevralia.
95. Elysavethradskiy vestnyk. – 1891. – 22 sentiabria.
96. Elysavethradskiy vestnyk. – 1893. – 19 maia.
97. Elysavethradskiy vestnyk. – 1894. – 11 maia.
98. Novorossyiskiy krai. – 1909. – 20 marta.
99. Soiuz. – 1907. – 10 fevralia.
100. Soiuz. – 1907. – 24 fevralia.
101. Trud. – 1910. – 28 fevralia.
102. Trud. – 1910. – 14 marta.
103. Trud. – 1910. – 12 sentiabria.
104. Trud. – 1910. – 12 dekabria.
105. Trud. – 1910. – 19 dekabria.
106. Yuzhnye otholosky. – 1906. – 16 sentiabria.
107. Yuzhnye otholosky. – 1906. – 17 sentiabria.
108. Antonovych V. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / V.B. Antonovych / [uporiad.: O. Todiichuk, V. Ulianovskiy]. – K.: Lybid, 1995. – 813 s.
108. Antonovych V. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / V.B. Antonovych / [uporiad.: O. Todiichuk, V. Ulianovskiy]. – K.: Lybid, 1995. – 813 s.
109. Borotba robitnykiv ta selian za vstanovlennia y zmitsnennia radianskoi vlady na Yelysavethradshchyni (1917–1920 rr.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv / [red. kol.: P.O. Bokovykov, kand. ist. nauk D.M. Vovchanskyi, M.O. Havrylenko (redaktor), kand. ist. nauk O.T. Hora, Ye.I. Horbunova ta in.]. – Kirovohrad: Kirovohradske oblasne vydavnytstvo, 1957. – 351 s.
110. Karpenko–Karyi I. Tvory / [uporiad. L.F. Stetsenko] – K.: Derzhavne vyd–vo khudozhnoi literatury, 1961. – T.3. – 459 s.
111. Kovarstvo, smert y rozogy. Эпизоды из действительной жизни. – Elysavethrad: Tipohrafiya P.A. Zelenoho v Elysavethrade, 1887. – 16 s.
112. Kropyvnytskyi M. Tvory / Marko Kropyvnytskyi. – K.: Derzhavne vyd–vo khudozhnoi literatury, 1960. – T.6. – 672 s.

113. Narodnoe obrazovanye v Elysavethradskom uezde, Khersonskoi hubernyy za 1914 h. / Sost. shkolln. biuro Elysav. uezd. zem. uprav. – Elysavethrad: Typohrafiya Elysavethradskoho zemstva, 1915.–UII, II, 74, 58, 408, 78, 191 s.
114. Otchet o deiatelnosti Elysavethradskoi obshchestvennoi byblyoteki za 1904 h.–Elysavethrad: Lyto–Typohrafiya Sh.Ia. Bakhmutskoho, 1905.– 33 s.
115. Otchet o deiatelnosti Elysavethradskoi obshchestvennoi byblyoteki za 1906–1907 hh.–Elysavethrad : Typohrafiya Y.K. Lyntsera, 1908.– 26, 32 s.
116. Otchet o deiatelnosti Elysavethradskoi obshchestvennoi byblyoteki za 1912 h.–Elysavethrad : Typohrafiya Y.K. Lyntsera, 1913.– 34 s.
117. Saksahanskyi P. Teatr i zhyttia / P. Saksahanskyi.–Kh.: Vyd–vo «Rukh», [B.r.v.], 193 s.
118. Systematycheskyi sbornik postanovlenyi Elysavethradskoi horodskoi dumy za 1871–1903 hh. / [sost. L.K. Breier].–Elysavethrad: Typohrafiya M.A. Holdenberha, 1905.–T.I. – UIII, 773 s.
119. Systematycheskyi svod postanovlenyi Elysavethradskoho uezdnoho zemskoho sobranyia 1865–1895 hody / [sost. E.Y. Borysov].– Elysavethrad: Typ. Holdenberha. 1895 – 897 s.
120. Tarkovskiy A. Ocherk revoliutsyonnoho dvyzheniya v horode Elysavethrade / A. Tarkovskiy // Yelysavet. – 1992. –16 veresnia.
121. Adres–kalendar h. Elysavethrada y Elysavethradskoho uezda na 1894 h.– Elysavethrad, 1893 // Kyevskaia staryna.– 1892.– № 2 (fevral).– T. Kh LIV.– 590, IV, 6 s.
122. Bazaka Roman Vnesok Mykhaila Zavadvovskoho u rozvytok vydavnychoi spravy ta osvity v kraiu / Roman Bazaka // Mizh Buhom ta Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. Vyp. VII / VIII. Kropyvnytskyi, 2017. S. 104 – 110.
123. Bazaka Roman Informatsiina diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Yelysavethrada druhoi polovyny KhIKh – poch. KhKh st. / Roman Bazaka // Mizh Buhom ta Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. Vyp. Kh. Kropyvnytskyi, 2018. S. 91 – 99.
124. Bazaka Roman Presa Kirovohradshchyny (1874 – 1921 rr.). Mnohrafiia. / Roman Bazaka. Kropyvnytskyi, 2018. 270 s.
125. Bazaka Roman Presa medychnoho spriamuvannia yak platforma dlia fakhovoi komunikatsii likariv Yelysavethrada / Roman Bazaka // Mizh Buhom ta Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. Vyp. IKh. Kropyvnytskyi, 2018. S. 147 – 150.
126. Bazaka Roman Ukrainska presa Kirovohradshchyny u ideino-politychnomu protystoianni ta natsionalno-vyzvolnykh protsesakh 1917 – 1919 rokiv / Roman Bazaka // Mizh Buhom ta Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. Vyp. V. Kropyvnytskyi, 2016. S. 121 – 130.
127. Bosko Volodymyr, Polishchuk Volodymyr Zhurnalistyka Stepovoho kraiu 1874 – 1939. Biohrafichnyi dovidnyk. Kropyvnytskyi, 2019. 188 s.
128. Byblyohrafiya pereodycheskykh yzdanyi Rossyy 1901–1916 hh./ [obshch. red. V.M.Barashenkova].– Lenynhrad: HPB, 1958.–T.1.– 661 s.
129. Byblyohrafiya pereodycheskykh yzdanyi Rossyy 1901–1916 hh./ [obshch. red. V.M.Barashenkova].– Lenynhrad: HPB, 1959.–T.2.– 714 s.
130. Byblyohrafiya pereodycheskykh yzdanyi Rossyy 1901–1916 hh./ [obshch. red. V.M.Barashenkova].– Lenynhrad: HPB, 1960.–T.3.–681 s.
131. Bosko V.M. Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2008. Liudy. Podii. Fakty / V.M. Bosko.– Kirovohrad: Tsentralno–Ukrainske vydavnytstvo, 2007.– 244 s.
132. Braker Natalia // rezhym dostupu: <http://wiki.kr.ua/index.php?title>
133. Hrytsak Ya. Prorok u svoii Vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886) / Yaroslav Hrytsak.–K.: Krytyka, 2006.–631s.
134. Humeniuk M.P. Ukrainski bibliohrafi KhIKh – pochatku KhKh stolittia. Narysy pro zhyttia ta diialnist / M. P. Humeniuk.– Kharkiv: Redaktsiino–vydavnychiy viddil knyzhkovoi palaty URSR, 1969.– 180, [3] s.
135. Dei O.I. Slovnyk ukrainskyi psevdonimiv ta kryptonimiv (KhVI–KhKh st.) / O.I. Dei. – K.: Naukova dumka, 1969.–559 s.
136. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. Anotovanyi reiestr opysiv. T.I. Fondy do 1917 r. / [uporiad.: T. I. Bazyshena, O. K. Zhuk, L. V. Ravska, T. V. Chvan, Yu. V. Chorna]. – Kirovohrad, 2005. – 292 s.
137. Dudko V. Dvi notatky pro Pavla Hrabovskoho / V. Dudko // Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk.– K., 2006. — Vyp. 10/11. — S. 839–844.
138. Ezhehodnyk holosa Yuha. Adres–kalendar y spravochnaia knyha po h. Elysavethradu y uezdu s dyahrammamy, rysunkamy, portretamy y sharshamy.–Elysavethrad: Yzd–vo redaktsyy gazetы «Holos Yuha», 1913.– 167, 105 s.
139. Entsyklopediia ukrainoznavstva / [holov. redaktor V. Kubiiovych].–Lviv: Vyd–vo «Molode Zhyttia», 1993.– T.1.–400 s.

140. Entsyklopediia ukrainoznavstva. / [holov. redaktor V. Kubiiovych]. – K.: Vyd-vo «Molode zhyttia», 1993. – T.10. – 3605–4015, 63 s.
141. Kyzymenko P. Pamiat stepiv. Istorychni narysy z mynuloho Kirovohradshchyna / Pavlo Kyzymenko. – Kirovohrad: Polihrafichno-vydavnychi tsestr «Mavik», 2003. – 246 s.
142. Kryzhanivskiy V. M. Yelysavethradska hazeta «Holos Yuha» ta rosiiska tsenzura u svitli arkhivnykh dokumentiv // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhia : ZNU, 2014. – Vyp. 41. – S. 265 – 269
143. Kryzhanivskiy V. M. Z istorii Yelysavethradskoi presy («Elysavethradskiy vestnyk» 1876 – 1894 rr.) // Vezha. 2012. № 29. S. 175 – 184.
144. Kryzhanivskiy V. M. Mykola Opanasovych Pashkovskiy (1856 – 1923) – yelysavethradskiy osvitanyn ta hromadskiy diiach // Naukovi zapysky Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhia , 2016. Vyp. 45. Tom 1. S. 162 – 165.
145. Kryzhanivskiy V. M. Obraz Yelysavethradskoho miskoho hromadskoho upravlinnia na storinkakh hazety «Holos Yuha» 1905 roku // Naukovi zapysky. Seria: Istorychni nauky. – Vyp.14. – Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2011. – S. 266 – 372.
146. Kutsenko L. Narodu samosiini dity / Leonid Kutsenko. – Kirovohrad: Spadshchyna, 2005. – 119 s.
147. Liubarskiy R. Yelysavethrad: Do i pislia Pashutina // Molodyi komunar. – 1990. – 22 veresnia. – S. 5.
148. Liubarskiy R. Yelysavethrad: Do i pislia Pashutina // Molodyi komunar. – 1991. – 15 chervnia. – S. 8.
149. Materialy z istorii muzychnoi kultury Yelysavethradshchyny / [uporiad. M. Dolhikh]. – Kirovohrad: [B.m.v.], 1996. – 35 s.
150. Nadybska S.V. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok mist Pivdennoi Ukrainy v 1861–1900 rr. (za materialamy Khersonskoi ta Katerynoslavskoi hubernii): dys. ...kand. ist. nauk : 07.00.01 / Nadybska Svitlana Bohdanivna. – Odesa, 2005. – 273 s.
151. Pasternak O.O. Pidpriemtsi v orhanizatsii ta prohrami chornosotentsiv Pivdnia Ukrainy u 1905–1907 rr. / O.O. Pasternak // Problemy istorii Ukrainy KhIKh–KhKh st.–K. – S.120–128.
152. Pashutyn A.N. Ystorycheskiy ocherk h. Elysavethrada / A.N. Pashutyn. – Elysavethrad: Lyto–Typohrafyia Br. Shpolianskykh, 1897. – 311 s.
153. Russkaia peryodycheskaia pechat (1895– okt. 1917 h.). Spravochnyk. / [avtor sost. M.S. Cherepakhov]. – M.: Hosud. yzd-vo polyt. lyt-ry, 1957. 352 s.
154. Spravochnoe yzdanye «Ves Elysavethrad». – Elysavethrad: [B.m.], 1910. – 216 s.
155. Ukrainski pysmennyky. Bio–bibliohrafichnyi slovnyk / [uklad.: M. Pyvovar, H. Synhaivska, K. Fedorytenko]. – K.: Derzhav. vyd-vo Khudozhnoi lit-ry, 1963. – T.2. – 751, [1] s.
156. Shliakhoviy K.V. Z mynuloho / K.V. Shliakhoviy // Kraieznavchyi visnyk Kirovohradshchyny. – Kirovohrad: Tsentralno–Ukrainske vydavnytstvo. – Vyp. III. – 2009. – S.29–36.
157. Yanchukov S. Z imenem Volodymyra Yastrebova / S. Yanchukov. – Kirovohrad: Tsentralno–Ukrainske vyd-vo, 2005. – 180 s.